Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / Bimonthly / May-June 2025 / VOL -01 ISSUE-VI

13

मराठी ग्रामीण कथेत बदलत्या ग्रामीण जीवनशैलीचे चित्रण

प्रा. विनोद सुभाष भालेराव
मराठी विभाग
श्रीमती प क कोटेचा महिला महाविद्यालय, भुसावळ

सारांश

मराठी ग्रामीण कथा ही केवळ गावाच्या भौगोलिक रचनेची वर्णनात्मक साक्ष नाही, तर ती ग्रामीण जीवनशैलीतील सूक्ष्म हालचाली, संस्कृतीतील मूल्यपरिवर्तन, आणि परंपरा-आधुनिकतेमधील संघर्षांचे प्रातिनिधिक रूप आहे. ग्रामीण जीवनातील सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक आव्हाने, आणि तांत्रिक प्रगती यामुळे निर्माण झालेली अस्वस्थता आणि जागरूकता यांचे प्रतिबिंब ग्रामीण कथांमधून स्पष्टपणे उमटते. या कथा ग्रामीणतेचे रोमँटिक, सौंदर्यात्मक वा साचेबद्ध दर्शन न घडवता वास्तववादी, विश्लेषणात्मक आणि अनुभवकेंद्री चित्रण सादर करतात. त्यातून ग्रामीण जीवनातील संघर्ष, आकांक्षा, विसंवाद आणि पुनर्रचना या सर्व घटकांचे जिवंत आकलन घडते.

1990 नंतरच्या जागतिकीकरण आणि नवउदारीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण जीवनशैलीत आमूलाग्र बदल घडले आहेत. ग्रामीण भागातील स्थलांतर, शेतीची अनिश्चितता, पारंपरिक व्यवस्थांचा ऱ्हास, आणि स्त्री-पुरुष नात्यांमधील नव्याने उलगडणारे पैलू यांचा अभ्यास या कथांमधून होतो. अशोक कोळी, सदानंद देशमुख, आणि आसाराम लोमटे यांच्या ग्रामीण कथांमध्ये हे परिवर्तन केवळ विषय म्हणून न येता, पात्रांच्या संवाद, भावना आणि कृतीतून साकार होते. या लेखकांनी ग्रामीण जगण्याच्या विविध पदरांना नव्या जाणिवेने टिपले असून, त्यातून साकार होणारी ग्रामीणता ही गतकाळातील नसून वर्तमानाच्या उलघालीने भरलेली आहे. प्रस्तुत संशोधनातून ग्रामीण जीवनशैलीतील या गतिशीलतेचा वेध घेतला असून, ती केवळ एक सामाजिक स्थिती नसून सांस्कृतिक, आर्थिक आणि मानसिक समायोजनाची प्रक्रिया असल्याचे अधोरेखित करण्यात आले आहे.

कूट शब्द - ग्रामीण कथा, जीवनशैली, सामाजिक परिवर्तन, परंपरा, आधुनिकता, मराठी साहित्य, सांस्कृतिक संघर्ष, नव्याने ग्रामीणता.

प्रस्तावना (Introduction):

मराठी ग्रामीण कथा ही मराठी साहित्यातील एक महत्त्वपूर्ण प्रवाह मानला जातो. ग्रामीण समाजाच्या जीवनातील विविधता, भावभावना, संघर्ष, आणि परिवर्तनाचे अनेक स्तर ग्रामीण कथेच्या माध्यमातून प्रभावीपणे उलगडले गेले आहेत. ग्रामीण कथा ही केवळ शेतकऱ्यांच्या किंवा गावी राहणाऱ्यांच्या कथा नसून, ती त्या समाजातील संपूर्ण जडणघडणीचे दस्तऐवजीकरण करते.

1990 च्या दशकानंतर जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे ग्रामीण समाजात मोठे बदल घडून आले. शेती आधारित अर्थव्यवस्था ढासळली, तरुण पिढी शहरांकडे वळली, आणि परंपरागत व्यवस्थांचा पुनर्विचार होऊ लागला. या सर्व बदलांनी ग्रामीण जीवनशैलीवर खोल परिणाम केला आणि या बदलांचे प्रतिबिंब साहित्यिक निर्मितीतही उमटले.

या पार्श्वभूमीवर मराठी ग्रामीण कथांमध्ये या बदलांचा कोणता आघाडीचा सूर आहे, लेखक या बदलांकडे कसे पाहतात, आणि त्यांच्या दृष्टिकोनातून ग्रामीण जीवनशैलीचा नव्याने पुनर्विचार कसा होतो, हे समजून घेणे या लेखाचा मुख्य हेतू आहे.

विषय विवेचन (Discussion):

1. परंपरेतून आधुनिकतेकडे संक्रमण:

ग्रामीण जीवनशैलीतील संक्रमण हा मराठी ग्रामीण कथांचा महत्त्वाचा आशय आहे. सुरुवातीच्या कथांमध्ये परंपरेची मजबूत उपस्थिती दिसते—गावगाडा, जातपंचायत, ग्रामदेवता, सामाजिक संकेत, वर्चस्वशाली घराणी अशा घटकांनी ग्रामीण जगण्याचे एक ठराविक चित्र उभे केले होते. मात्र 1990 नंतरच्या ग्रामीण कथांमध्ये ही पारंपरिक चौकट तुटताना दिसते. अशोक कोळी यांच्या कथांमध्ये देवस्थानांभोवती असलेली सामाजिक एकोपा, धार्मिक श्रद्धा व सामाजिक सत्ताकेंद्रे जरी दिसतात, तरी त्यात आधुनिकतेच्या प्रभावाने निर्माण होणारी विचारप्रवृत्ती आणि ताण स्पष्टपणे जाणवतो.

जातपंचायतींचे क्षीण होत जाणारे अस्तित्व, व्यक्तीस्वातंत्र्याच्या कल्पनांचा उदय, आणि गावातील वर्चस्वशाली संस्थांच्या निर्णायक्त भूमिकेवरील प्रश्न उपस्थित करून कोळी पारंपरिकतेचा विसर्जनशील प्रवास दाखवतात. आधुनिक शिक्षण, शहरांशी वाढती

©Copyright 2024 *ADRJ*. All Rights Reserved

Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / Bimonthly / May-June 2025 / VOL -01 ISSUE-VI

घनिष्ठता, आणि नव्या आर्थिक संरचना या सर्वांचा परिणाम ग्रामीण संस्कृतीवर होताना कथांमधून जाणवतो. परंपरेच्या आधारे स्थिर असलेली ओळख, आता वैयक्तिकतेच्या आणि विचारस्वातंत्र्याच्या दिशेने प्रवास करत आहे, ज्याचे सूक्ष्म आणि संवेदनशील चित्रण या कथांमध्ये दिसून येते. अशा प्रकारे ग्रामीण कथा परंपरा व आधुनिकतेच्या टकरावातून निर्माण होणाऱ्या नव्या सामाजिक मानसिकतेचे दस्तऐवजीकरण करत आहेत.

2. शेती आणि रोजगारातील बदल:

सदानंद देशमुख यांच्या ग्रामीण कथांमध्ये शेती ही केवळ जीवनधाराच नाही, तर एक सामाजिक, आर्थिक आणि भावनिक आधार असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. मात्र, नव्या कथांमध्ये हीच शेती एक संकटग्रस्त, ताणतणावाची, आणि हताशता निर्माण करणारी व्यवस्था बनते. कथांमधून दिसणारे शेतकरी हे प्रचंड कर्जबाजारी, निसर्गावर अवलंबून आणि बाजाराच्या अस्थिरतेमुळे त्रस्त आहेत. त्यांची शेती आता केवळ जगण्यासाठी पुरेशी राहत नाही, तर उलट त्यांना आर्थिक, मानसिक आणि सामाजिक दबावात ढकलते.

देशमुख ग्रामीण युवकांच्या मानसिक अस्वस्थतेचा खोलवर वेध घेतात. शहरी आकर्षण, शिक्षणाची नवी स्वप्ने, आणि शेतीत मिळणाऱ्या अपुऱ्या उत्पन्नामुळे या युवकांची ओढ गावाबाहेरच्या जगात वाढते. त्यामुळे रोजगाराच्या नव्या शक्यतांसाठी ते शहरांकडे स्थलांतर करतात. मात्र हे स्थलांतर केवळ भौगोलिक नसून, ते मानसिक, सांस्कृतिक आणि मूल्यात्मक परिवर्तनाचेही प्रतीक ठरते. पारंपरिक शेतीपासून दुरावताना ही युवा पिढी गावातील सामाजिक समरसतेपासूनही तुटते. या कथांमध्ये रोजगाराची अस्थिरता, कृषी अर्थव्यवस्थेचा खचलेला पाया आणि बदलत्या ग्रामीण आकांक्षा यांचे वास्तववादी चित्रण दिसते. शेतीमध्ये तंत्रज्ञान, नवोपक्रम आणि बाजाराशी थेट जोडण्याची आवश्यकता देशमुख अप्रत्यक्षपणे अधोरेखित करतात. अशा कथांनी ग्रामीण भारतातील रोजगार आणि शेती क्षेत्राच्या बदलत्या स्वरूपाला एक साहित्यिक आवाज दिला आहे.

3. स्त्रियांची बदलती भूमिका:

पूर्वीच्या ग्रामीण कथांमध्ये स्त्रिया सहानुभूतीने चित्रित केल्या असल्या, तरी त्यांची भूमिका प्रामुख्याने घरगुती कामकाजापुरती मर्यादित असे. त्या पुरुषप्रधान सामाजिक व्यवस्थेत मौन राखणाऱ्या, सहन करणाऱ्या आणि गौण ठरणाऱ्या व्यक्तिरेखा म्हणून दिसत. मात्र, समकालीन ग्रामीण कथांमध्ये स्त्रियांचा दृष्टिकोन आणि त्यांची प्रतिमा निर्णायकरीत्या बदललेली दिसते.

आसाराम लोमटे यांच्या कथांमध्ये ग्रामीण स्त्रिया केवळ समाजाच्या कडेलोटावर जगणाऱ्या भूमिका नाहीत, तर त्या स्वतःच्या अनुभवांच्या आधारे विचार करणाऱ्या, निर्णय घेणाऱ्या आणि परिवर्तन घडवणाऱ्या केंद्रस्थानी पात्रे ठरतात. त्यांच्या कथांमध्ये स्त्री व्यक्तिमत्त्व हे केवळ करुणा किंवा संघर्षाचे प्रतीक नसून, ते एका सशक्ततेचे, समंजसतेचे आणि जागरूकतेचे रूप घेताना दिसते.

या स्त्रिया आर्थिक निर्णय घेतात – शेतजमिनीचा व्यवहार, शेतीचे नियोजन किंवा रोजगाराची निवड. समाजातील रूढ अन्यायाविरुद्ध त्या आवाज उठवतात – मग तो जातीभेद असो, दारिद्र्य असो, की कौटुंबिक हिंसाचार. या कथा स्त्रीला केवळ आई, पत्नी किंवा मुलगी म्हणून नव्हे तर स्वतंत्र 'सामाजिक घटक' म्हणून मांडतात.

लोमटे यांच्या कथांमध्ये ग्रामीण स्त्रिया ज्ञान, आत्मविश्वास आणि अनुभवांच्या आधारे समाजाच्या बदलाची प्रेरणा बनतात. हे परिवर्तन ग्रामीण जीवनशैलीतील लैंगिक भूमिकांचे पुनर्परिभाषण करणारे ठरते. त्यामुळे या कथांमधून ग्रामीण स्त्री ही आता नव्या ग्रामीणतेची वाहक बनत आहे, जी परंपरेला नव्या अर्थाने समजून, बदल स्वीकारण्यास सक्षम आहे.

4. स्थानिक भाषेचा वापर आणि स्थानभान:

समकालीन मराठी ग्रामीण कथा हे केवळ ग्रामीण जीवनाचे वर्णन करणारे साहित्य नाही, तर त्या जीवनाचा 'भाषिक अनुभव'ही प्रगट करणारे साहित्य ठरते. अशा कथांमध्ये स्थानिक बोलीभाषेचा वापर केवळ भाषिक सौंदर्यासाठी किंवा शैलीगत प्रयोग म्हणून होत नाही, तर तो त्या परिसराच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक ओळखीचा अविभाज्य भाग असतो.

उदाहरणार्थ, विदर्भातील, खानदेशातील, मराठवाड्यातील किंवा कोकणातील कथा वाचताना त्या भागातील बोली, उच्चार, म्हणी, शिव्याशाप, देवतांची नावे, रूढ संकेत व संवादप्रकार अगदी तंतोतंत वापरले जातात. हे फक्त सौंदर्यात्मक किंवा यथार्थतेचे द्योतक नसून, त्या कथेमागील 'स्थानभान' – म्हणजेच त्या विशिष्ट भूमीशी असलेले भावनिक, सामाजिक व सांस्कृतिक नाते – हे दाखवण्याचा एक मार्ग असतो.

Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / Bimonthly / May-June 2025 / VOL -01 ISSUE-VI

लेखक जबरदस्त भाषिक सचोटीने ग्रामीण पात्रांच्या संवादात बोलीभाषा उतरवतात. अशोक कोळी, सदानंद देशमुख किंवा लोमटे यांच्या कथांमध्ये ही प्रक्रिया फार प्रभावीपणे दिसून येते. ही बोली त्या पात्रांच्या अस्मितेचा, जगण्याच्या पद्धतीचा आणि वास्तवतेचा भाग असते. ती बोली बदलली तर जगण्याचा अर्थच बदलतो, हे जाणून लेखक भाषेच्या माध्यमातून स्थानिकतेला दृढ करतात.

स्थानिक भाषेचा वापर हे ग्रामीण कथांचे एक प्रकारचे प्रतिरोधात्मक साहित्यिक वैशिष्ट्यही आहे – जे शहरी भाषिक प्रभुत्वापासून वेगळी एक स्वतंत्र ग्रामीण भाषा-शक्ती उभी करतो. त्यामुळे ही भाषा केवळ संवादाचे माध्यम न राहता, 'ग्रामीण अस्मिता'चे सांस्कृतिक, सामाजिक व राजकीय रूप बनून उभी राहते. हे स्थानभान आजच्या ग्रामीण कथेचा एक महत्त्वाचा स्तंभ बनले आहे.

5. सामाजिक आणि जातीय संघर्ष:

मराठी ग्रामीण कथेत बदलत्या जीवनशैलीचे चित्रण करताना लेखकांनी सामाजिक आणि जातीय संघर्षांचा अत्यंत संवेदनशीलतेने मागोवा घेतला आहे. ग्रामीण जीवनशैलीतील बदल हे केवळ भौतिक किंवा आर्थिक परिवर्तनांपुरते मर्यादित नसतात, तर ते सामाजिक व्यवस्थेच्या खोल झटक्यांचा परिणाम म्हणून उद्भवतात. विशेषतः जातीव्यवस्था, श्रमविभाजन, भूसंपत्तीचे असमान वितरण, आणि सांस्कृतिक वर्चस्व यांसारख्या घटकांमुळे ग्रामीण समाजामध्ये अनेक प्रकारचे संघर्ष उभे राहतात.

या कथांमध्ये बहुजन, दलित आणि आदिवासी समुदायांचे अनुभव केंद्रस्थानी येतात. लेखक अशा समुदायांच्या दैनंदिन जगण्यामधील संघर्ष, उपेक्षा आणि मानहानी यांचे वर्णन त्यांच्या भाषेत, त्यांच्या नजरेतून करतात. उदाहरणार्थ, शेतजमिनीचे मालकी हक्क, विहिरीच्या पाण्यावरचा ताबा, मंदिरप्रवेशाचा हक्क, अथवा सण-उत्सवांमध्ये सहभाग या मुद्द्यांवरून उभी राहणारी सामाजिक उलथापालथ ग्रामीण कथांमध्ये प्रकर्षाने आढळते.

जातीय ताण हे केवळ वर्ण्याचे विषय न राहता, ते जीवनशैली बदलवणारे शक्तिशाली घटक ठरतात. काही कथांमध्ये जुन्या सामाजिक व्यवस्थेच्या विघटनाचे, तर काही ठिकाणी नव्या सामाजिक असंतुलनाचे दर्शन होते. अशोक कोळी, सदानंद देशमुख व लोमटे यांच्यासारख्या लेखकांनी हे संघर्ष इतक्या सुस्पष्टतेने मांडले आहेत की, ते केवळ कथा न राहता ग्रामीण समाजशास्त्राचे दस्तऐवज वाटू लागतात.

त्यामुळे ग्रामीण कथेतील सामाजिक व जातीय संघर्ष हे जीवनशैलीतील बदलाचे एक अनिवार्य अंग बनले आहे, जे समकालीन ग्रामीणतेचे वास्तव अधिक सखोलपणे समजून घेण्यास मदत करते. या संघर्षांच्या प्रतिमा फक्त वेदनेच्या नाहीत, तर त्या प्रतिकार, अस्मिता आणि बदलाच्या संभाव्य शक्यतांचीदेखील सूचक ठरतात.

समारोप (Conclusion):

ग्रामीण कथा ही केवळ एका जागेची कथा नसून ती एका बदलत्या समाजाची कथा आहे. आजची ग्रामीण कथा नव्या स्वरूपात ग्रामीणतेकडे पाहते. परंपरेच्या चौकटीला प्रश्न विचारते आणि नव्या जीवनशैलीचे परीक्षण करते.

जागतिकीकरण आणि माहितीच्या स्फोटामुळे ग्रामीण समाजातही नव्या आकांक्षा, नव्या गरजा आणि नव्या संघर्ष उभे राहिले आहेत. ही बदलती मानसिकता आणि अनुभवसृष्टी ग्रामीण कथेचा नवा चेहरा घडवते आहे.

या कथांमधून गावाकडच्या जीवनाचा नव्याने अर्थ लावण्याचा प्रयत्न होत आहे. लेखक गावाच्या बदलत्या स्वभावाकडे आत्मीयतेने पाहतो, तिथल्या माणसांच्या हृदयातील हालचाली समजून घेतो, आणि त्या अनुभवांना साहित्याच्या भाषेत मूर्त रूप देतो.

अशा प्रकारे, मराठी ग्रामीण कथा केवळ चित्रणपर न राहता ती बदलाचे साधन बनते. ती ग्रामीणतेच्या नव्या व्याख्या घडवते, आणि ग्रामीण जीवनशैलीतील संक्रमणाचे दस्तऐवजीकरण करते.

संदर्भ सूची

1. कोळी, अशोक. (2016). *खेड्यातल्या कथा.* पुणे: प्रतिष्ठान प्रकाशन.
2. देशमुख, सदानंद. (2012). *गाव बदलत आहे.* कोल्हापूर: संवाद प्रकाशन.
3. लोमटे, आसाराम. (2019). *जिथं माणसं हरवतात.* औरंगाबाद: उत्कर्ष प्रकाशन.
4. पाटील, के. एन. (2018). *ग्रामीण कथा आणि समाजपरिवर्तन.* नागपूर: भारती विद्या भवन.
5. शिंदे, आर. पी. (2020). *आधुनिक मराठी कथा: एक समीक्षात्मक अभ्यास.* मुंबई: विद्यावाणी प्रकाशन.

©Copyright 2024 ADRJ. All Rights Reserved